

SONNING LEKSIK-GRAMMATIK XUSUSIYATI.

Durmatova Nilufar ShuxratovnaShahrisabz davlat pedagogika
instituti pedagogika fakulteti talabasi**Ro'ziyeva Nigina San'at qizi**Shahrisabz davlat pedagogika
instituti pedagogika fakulteti talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada son so'z turkumi haqida ma'lumot berilgan hamda sonning leksik-grammatik xususiyatlari haqida batafsil ma'lumot berilgan. Bundan tashqari son so'z turkumiga oid birliklar, istisnoli holatlar va son so'z turkumiga xos barcha ma'lumotlar umumiy tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Son so'z turkumi, Rim raqamlari, sonning leksik xususiyati, sonning morfologik xususiyati, sonning ma'no turlari.

Predmetning miqdorini, sanog'ini, joylashish tartibini, ba'zan ish-harakatning bajarilish tartibini, miqdoriy belgisini bildiradigan mustaqil so'z turkumi son deyiladi. Son necha? nechanchi? nechta? qancha? kabi so'roqlardan biriga javob beradi. Son otga bog'lanib, u ifodalagan predmetning konkret miqdoriy belgisini, ba'zan fe'lga bog'lanib, u ifodalagan harakatning miqdoriy belgisini anglatadi: to'rtta daftar, ikki oy o'qidi, birinchi keldi kabi. Arifmetik amallarda esa son otga, fe'lga bog'lanmagan holda keladi. Bunda son ifodalagan miqdor mavhum ma'noga ega bolmadi: ikki qo'shuv uch. Arifmetik hisoblashda qanday predmetlar miqdorining qo'shilishi bilan besh hosil bo'lishi aniq emas. Sonlar ko'pincha raqamlar bilan yoziladi: 1) arab raqamlari bilan 0, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9; 2) rim raqamlari bilan: birliklar: I (1), II (2), III (3), IV (4), V (5), VI (6), VII (7), VIII (8), IX (9); o'nliklar: X (10), XX (20),

XXX(30), XL(40), L(50) LX (60). LXX (70), LXXX (80), XC(90); yuzliklar: C (100), CC (200), CCC (300), CD (400). D (500), DC (600), DCC (700), DCCC (800), CM(900); mingliklar: M (1000), MM (2000), MMM (3000) ... Badiiy asarlarda sonlar soʻz bilan yoziladi: Toʻrt yil kutdi. Nutqimizda tez-tez ishlatiladigan 23 ta sodda son bolib, boshqa sonlar shularning qoʻshilishidan hosil boladi: etti, sakkiz, toʻqqiz, oʻn, yigirma, oʻttiz, qirq, ellik, oltmish, etmish, sakson, toʻqson, yuz, ming, million, milliard. Eski yozuv tilida tuman (oʻn ming), lak (yuz ming) kabi sonlar bolgan. Tarixiy asarlarda manna shu sonlar uchraydi. Son predmetning aniq (beshta daftar) yoki noaniq (besh-oltita daftar) miqdorini bildirishi mumkin. Lekin har ikki holda ham son yozuvda raqam bilan ifodalangan. Ravish soʻz turkumiga doir koʻp, oz, kam, moʻl kabi soʻzlar ham predmetning noaniq miqdorini bildiradi, lekin bu soʻzlar raqam bilan ifodalanmaydi. Shuning uchun ham bu soʻzlar son soʻz turkumiga oid emas. Son soʻz turkumi oʻziga xos quyidagi leksik-grammatik xususiyatlarga ega:

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Hamroyevning "Oʻzbek tili" oʻquv qoʻllanmasida sonning leksik-semantik xususiyati uning belgi maʼnosini ifodalashi degan fikrlar keltirilgan, yaʼni predmetning miqdor, sanoq va joylashish tartibiga koʻra (baʼzan harakatning joylashish tartibi, miqdoriy belgisi) belgisini anglatadi. Demak, son miqdor tushunchasining nomi boʻladi. Son maʼno jihatdan predmetning sanogʻini, donasini, taxminiy miqdorini, umumiy miqdori (jamligi), taqsimlanish miqdori, joylashish tartibi; shuningdek ish-harakatning bajarilish tartibi, miqdori kabi modal maʼnolarni ifodalaydi. Shu maʼno xususiyatlariga koʻra son ikki turga: sanoq son va tartib sonlarga boʻlinadi. Sonning maʼno turlarini hosil qiluvchi maxsus modal shakl yasovchi affikslar mavjud: uchta, beshovlon, ikala, yuzlab, toʻrttadan, uch-toʻrt, oʻninchi kabi. Bu affikslar faqat sonlargagina qoʻshiladi. Son morfologik jihatdan oʻzgarmaydi, yaʼni egalik, kelishik, koʻrlik affikslarni olmaydi, chunki son asosan otga bogʻlanib kelib, aniqlovchi vazifasini bajaradi: Uy egasi Otabekning yoniga ikkita yostiqlik olib qoʻydi va bittasini oʻz yonboshiga ham oldi. (A.Oodiriy.) Son hech qachon belgi ifodalovchi soʻzni oʻziga tobe qilib kelmaydi: -

aniqlovchi olmaydi. Son ba'zan fe'lga bog'lanib kelib, harakatning miqdoriy belgisini anglatganda, hoi vazifasini bajaradi: Otabek qutidor tomonidan quvilganidan keyin, Marg'ilonga vetti-sakkiz marta kelibdi (A.Qodiriy.) Son bog'lanib kelgan ot qo'llanmaganda, otga qo'shilib kelgan so'z o'zgartiruvchi affikslar, ya'ni egalik, kelishik hamda shakl yasovchi ko'plik affiksini olishi mumkin. Bunday morfologik jihatdan o'zgargan son otlashgan son sanalib, gapda ot bajargan ega, to'ldiruvchi, qaratqichaniqlovchi, kesim kabi sintaktik vazifalarni bajaradi: Birov tosh, birov gul, o'z joyida ikkovi ham yaxshi (Shukrullo). Bilagi zo'r birni yiqar, bilimi zo'r mingni. (Amir Temur o'gitlari). O'ning yarmi besh. Otlashgan son fikrni stilistik jihatdan ixcham obrazli ifodalashi uchun xizmat qiladi (maqol, matal, aforizmlarda ko'p uchraydi). Sonning hamma turlari ham morfologik jihatdan o'zgarmaydi (chama son hosil qiluvchi -tacha, -lab, -lar qo'shimchalari kasr songa qo'shilmaydi). Sonlarning hisob so'zlari (numerativlar) bilan birga qollanishi uni boshqa so'z turkumlaridan ajralib turuvchi o'ziga xos belgilaridan biri sanaladi. Hisob so'zlari ot so'z turkumiga doir bo'lib, u son bilan bog'lanib kelgan ot va fe'l orasida ishlatiladi: ikki ta daraxt, besh kilogramm olma, o'n kilometr yurdi, to'rt sahifa o'qidi kabi. Sonlar hisob so'zlari bilan ham, hisob so'zlarisiz ham qo'llanadi (Bu so'zlar haqida quyida to'xtalamiz).

Natija va muhokamalar: Son so'z yasallish tizimiga ega emas. Boshqa so'z turkumlaridan son yasallmaydi. Lekin sondan boshqa so'z turkumlari yasallishi mumkin: birlik, beshlik (ot), ikkilan (fe'l), bit talab (ravish) kabi. Son ma'no jihatdan va grammatik xususiyatlarga ko'ra ikki guruhga bo'linadi: sanoq sonlar va tartib sonlar. 1. Sanoq son predmet yoki ish-harakatning sonini, miqdorini, belgisini bildiradi: uch bola, ikkita kitob, besh lonna paxta, olti kilogramm sotib oldi kabi. Sanoq sonlar hisob so'zlarisiz va hisob so'zlari bilan qo'llanish xususiyatiga ega: ikkita qalam, besh talaba, o'ntacha o'quvchi - hisob so'zlarisiz; olti tup daraxt, uch litr sut, o'n oy o'qidi. ikki marta chaqirdi - hisob so'zlari bilan kelgan. Hisob so'zlari ko'p hollarda predmetning, ba'zan ish-harakatning hisobini ko'rsatuvchi o'lchov birligi bo'lib, u orqali predmetning ish harakatning miqdori belgilanadi. Hisob so'zlar sanoq son bilan sanaladigan

predmet, ish-harakat anglatuvchi so'z orasida kelib, ularni og'irligiga, uzunligiga, hajmiga, vaqtiga va shunga o'xshash xususiyatlarga ko'ra o'lchovini bildiradi: ikki bosh uzum, uch kilogramm olma, bir qultum suv, ikki gektar yer kabi. O'zbek tilida hisob so'zlari ot so'z turkumiga oid bo'lib, ular qo'llanilishiga ko'ra quyidagi ma'nodagi otlarni o'z ichiga oladi: 1. Predmetni yakkalab, donalab hisoblash uchun ishlatiladigan hisob so'zlari: dona, nusxa, bosh tun. nafar kabi. 2. Butunning bo'lagini hisoblash uchun ishlatiladigan hisob so'zlari: burda, parcha. varaq, og'iz, luqma, siqim, tilim, chimdim, xarch} qop, arava, mashina, chaqmoq kabi. 3. Juft predmetlar hisobini ko'rsatuvchi hisob so'zlari: ju ft, par, jo'ra kabi. 4. Og'irlikni o'lchash uchun ishlatiladigan hisob so'zlari: gramm, kilogramm, tsentner, tonna kabi. Eski o'zbek tilida misqol, qadoq. botmon kabi otlar og'irlik miqdorini hisoblash uchun ishlatilgan: Namangan va Andijon tumanlarida ikki ming botmongacha yer sug'orilar edi. (A.Oodiriy) 5. Uzunlik o'lchovi uchun ishlatiladigan hisob so'zlari: millimetr, santimetr, metr, kilometr, qadam, qarich, quloch kabi. Bu hisob so'zlarining gaz, tanob, tosh, chaqirim kabi sinonimlari mavjud bo'lib, hozir bu so'zlar arxaiklashgan hisob so'zlari sanaladi. 6 . Suyuqlik hajmini ifodalovchi hisob so'zlari: litr, kosa, stakan, piyola, qoshiq, ho'pnam, hovuch, chelak kabi. 7. Pul qiymatini ifodalovchi hisob so'zlari: tiyin. so'm, dollar kabi. Tanga, chaqa. tilia so'zlari ilgari pul qiymatini hisoblash uchun ishlatilgan bo'lib, hozirgi kunda arxaik so'zlar qatoridan o'rin olgan: Solih maxdum ... bir tangalik go'sht. sakkiz pullik piyoz olib hovliga kirdi. (A.Qodiriy) 8 . Vaqt o'lchovi uchun ishlatiladigan hisob so'zlari: asr. yil. oy. hafta, sutka. kun so'zlari hamda sutkaning bo'laklarini ifodalovchi soat, daqiqa. minut. sekund kabi so'zlar kiradi. Asr, yil. oy, hafta, sutka, kun so'zlari turli kelishik affikslarini olib kelishi, shuningdek, ko'makchilar bilan birga ham qo'llanishi mumkin: Oybek 30-yillardan boshlab Alisher Navoiy hayoti va ijodi to'g'risida materiallar yig'a boshlagan edi (Z.Saidnosirova). 9. Yosh hisobi uchun qo'llaniladigan hisob so'zlari: yosh, yashar. kunlik, oylik kabi. 10. Harakat miqdorini ko'rsatish uchun ishlatiladigan hisob so'zlari: marta, karra, bor, hissa, qatla, d a f a, sidra kabi. Sanoq son ma'no xususiyatlariga ko'ra quyidagi turlarga bo'linadi: 1) miqdor son; 2) dona son; 3) chama son; 4) jamlovchi son; 5) taqsim son. 1)

miqdor son bir turdagi predmetlarning umumiy miqdorini, ba'zan ish-harakatning umumiy miqdoriy belgisini anglatadi: uch kishi. ikki qop guruch, besh yil o'qimoq kabi. Sizga munosib yigit, balki etti iqlimda ham yo'qdir (P.Qodirov). Tejamkor kishi pulini keragidan ortiqcha sarflamaydi. o 'n so 'mga olinadigan narsa uchun hovliqib yuz so'm sarf etmaydi («Odob bo 'stoni va axloq gulistoni»). Miqdor sonlar hisob so'zlarisiz va hisob so'zlari bilan qollanadi. Miqdor sonni hosil qiluvchi shakl yasovchi affikslar mavjud emas. 2) dona son bir xil predmetlarning yakka, donalab sanaladigan umumiy miqdorini anglatadi. Dona son miqdor son negiziga -ta affiksini qo'shish bilan yasaladi: o'nta o'quvchi, beshta daftar kabi. Shuningdek, dona son miqdor son dan so'ng donalikni ifodalaydigan dona, tup, nusxa, nafar, tuyuq, bosh kabi hisob so'zlarini keltirish bilan hosil qilinadi: yuz nusxa kitob, ikki bosh qo'y, besh dona qalam, uch tup daraxt kabi. G'awoslarning rahmi kelib, unga bitta qimmatbaho tosh hadya qildilar («Oz-oz o'rganib dono bo'lur»). Vaqti kelsa, o'nta quruq gapdan bitta dalil, o 'nta qonun-qoidadan bitta amaliy mashg'ulot a 'lo (A.Soliyev). Gulshan kirganida uch nafar kaniz sanoliya tikmoqda edi (A. Qodiriy). Javonda Abu Ali ibn Sino hazratlarining tibbiyot masalalariga oid yigirma jildlik «Kitob ush shifo»si turardi (O Yoqubov)..

Foydalanilgan adabiyotlar :

1. R.Ikramova , D.Muhammedova , M.Hamroyev. Ona tilidan mashqlar to'plami. Toshkent - 2009.
- 2.M.Hamroyev, D.Muhammedova, D.Shodmonqulova, X.G'ulomova, Sh.Yoldosheva. Toshkent "IQTISOD-MOLIYA"2017.